

Ростислав ПИЛИПЧУК

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРОФЕСІОНАЛЬНОГО ТЕАТРУ В ГАЛИЧИНІ (60-і роки XIX ст.)

(продовження, початок: “Просценіум” ч.1/2001, ч.1(2)/2002)

Наприкінці 1862 р., 27 грудня, на звітно-виборних зборах товариства “Руська бесіда” Лавровський запропонував створити спеціальний комітет, який би зайнявся організаційними справами театру – так званий “Виділ для ведення первонаочальних діл руського театру”. За рекомендацією Лавровського на голову цього комітету було обрано старого львівського купця Івана Товарницького, що не втручався тепер до політичних суперечок, а тому й був для Лавровського найвигіднішою в цій справі людиною. Членами комітету стали: Євген Згарський (народовець), Климентій Мерунович (москвофіл) – обидва в майбутньому драматурги, та якийсь технік Гавришкевич [1]. На початку 1863 р. до складу виділу було обрано юриста Івана Сиротюка, на якого покладено обов’язки касира [2].

Це був час, коли Лавровський ще безоглядно підтримував народовську молодь, хоча згодом він трохи відійде од тієї молоді. Як писав згадуваний анонімний публіцист, “Лавровський в своїх політичних поглядах стояв посередині межі партією святоюрською, а “Молодою Руссю”. Давніше так дуже противився російщенню руської мови, що головно при его помочі повстав перший орган “Молодої Русі” – “Вечерниці”, а небавом по тім та часопись упала” [3].

Чи не з цієї причини перший український журнал у Галичині не обговорював справи приготування до відкриття театру? А в 1863 р. питання ці хвилювали всю культурну громадськість Галичини.

Декому, подібно до Гната Якимовича, нетерпеливись. Так, якийсь анонімний кореспондент “Слова” з Перемишля вказував на закарпатців, які, мовляв, випередили галичан, показавши 17 лютого 1863 р. свою першу аматорську виставу. Автор шкодував, що так затягується початок вистав, бо вважав, що для цього вже багато зроблено, – “і особливо щодо театральної музики маєм навіть викінчені прекрасні діла”[4]. Він нагадував галицькому громадянству й організаторам театральної справи

про забутого від 1848 р. композитора Михайла Вербицького, який був тепер священиком у селі Млинах біля Краківця на Львівщині. Маючи готову музику до семи мелодрам ще з часу вистав у Перемишлі 1849 р., зокрема – до п’єс “Козак і охотник” І. Айталеви́ча (Вітошинського), “Проциха” Ю. Желеховського та “Запропашений котик” неназваного автора, Вербицький, на думку автора, міг би прислужитися новостворюваному театрові. Тут же цей кореспондент висловив цікаву думку, яка свідчить про розуміння особливостей українського театру ще на заранні його існування: “А понеже з досвідчення знаєм, що театр руський з співанками і согласієм інструментів музикальних о много красніший, нежелі без співанок, протое думаем, же первое представление доконче би избрати з музикою, а такое, если ним добре виучене і випробоване буде, – подобатись мусить” [5].

Цей же автор радив також скористатися з нової симфонії М. Вербицького, написаної взимку 1863 р. з розрахунком на великий оркестр. Цю симфонію, каже автор статті, можна б використати для урочистого відкриття українського театру. Отже, Вербицький заздалегідь, можливо, й з відома Лавровського, працював на майбутній театр.

Тим часом виділ “Руської Бесіди” взявся до роботи. Першим його заходом було подання до уряду з проханням дозволити відкриття Руської драматичної школи. Президія Галицького намісництва 6 березня 1863 р. вдовольнила прохання виділу і дозволила також збирати для цього грошові складки. Наприкінці березня 1863 р. дозвіл надійшов на руки І. Товарницького. “Тепер ходить лиш чимскорше о розпочатіє складок, аби приспособити средства, яких тая школа вимагає”[6], – писав анонімний кореспондент з Перемишля до віденської газети “Вістник”, покладаючи великі надії на роль такої школи в справі організації театру. Отже, бачимо, що рівночасно з ідеєю професіонального українського театру в Галичині постала й ідея спеціальної театральної освіти, хоч здійснена ця ідея не була.

“В Домі Народнім лагодиться простороння (простора – Р. П.) саяля, в котрій представлення даватися будуть, – а скоро собереса гріш потребний, аби закупити украшення, гардеробу, книжки, – найдеся і учитель, найдуться і актори межі нами; ми будем зразу довольствоватися пробами, а не намагаючи нараз великих успіхів, заведеся у нас помалу зрілище сталосе”, – на підставі певних інформацій, здобутих у Львові, описував перемиський анонімний автор можливий шлях організації театру. Він вбачає у майбутньому театрі культурно-мистецький заклад, “котрого задачею має бути покріпити духа народного і розігнати не одну тугу із серця нашого зболілого”, “об’явитися пособієм доброго вкусу, сталого такту і здорового осуда” [7].

На декламаторському вечорі, організованому “Руською Бесідою” 24 квітня 1863 р., член виділу товариства і водночас театрального виділу – К. Мерунович виголосив промову, в якій йшлося головним чином про справу організації театру. Він повідомив присутніх про урядовий дозвіл від 6 березня 1863 р. на відкриття при “Руській Бесіді” драматичної школи, у якій дівчата і юнаки навчатимуться “драматургіки”; заявив, що як тільки головна зала Народного Дому буде викінчена, в ній відбуватимуться театральні вистави, причому спершу аматорські, а пізніше буде влаштовано “представлення по правилам іних театрів” [8]. Оскільки ж усякий захід пов’язаний з видатками, то й драматична школа для свого відкриття й існування потребує матеріальної підтримки, без якої не обійтися. Промовець звернувся до присутніх із закликом робити грошові внески на драматичну школу і вписувати відповідні суми в наперед заготовану книгу. Разом із тим К. Мерунович заявив, що виділ товариства підготує відозву до всіх галицьких русинів, щоб увесь народ причинився своїми внесками до відкриття такого важливого закладу, як драматична школа. К. Мерунович від імени виділу товариства оголосив програму дій: “В справі загаданого театру руського у Львові”. Ця програма містила: 1) заклик до всіх аматорів театру і всіх працівників на ниві народної освіти сприяти новому ділу і взяти участь у ньому, зокрема прохання до драматургів надсилати на адресу “Руської Бесіди” свої п’єси (повідомлялося, що в розпорядженні виділу було лише тридцять давніших п’єс) і до композиторів – надсилати свої музичні твори, музику до оперет і симфонії; 2) звернення до всієї громадськості вносити грошові суми на театральний фонд; 3) Також повідомлялося, що театральний фонд призначається на оплату “іскуства в штуці драматичній за уділення науки молодим уталантованим декламаторам і на акторів способляючимся русинам” та на влаштування сцени в “Народному Домі”, на гардероб і на всі приготування до перших аматорських вистав, що будуть здійснені учнями драматичної школи. У разі достатньої кількості внесків і прибутків із перших аматорських вистав виділ визначить премії за кращі драми і комедії, а також стипендії відмінникам драматичної школи. Він має також звітувати щороку про використання грошей. Якщо аматорські вистави матимуть успіх, то виділ “Руської Бесіди” добиватиме-

ться дозволу на відкриття “публічного театру” (тобто професіонального), а також дозволу на його відповідне поміщення у Львові. Зазначалося, що виділ бере на себе ці завдання з свідомістю усіх труднощів і перепон на шляху до їхнього здійснення [9].

На тому ж декламаторському вечорі активісти товариства зробили внески на користь майбутнього театру (хоча такі внески зрідка надходили з периферії ще протягом 1862 р.), чим дали приклад для всієї галицької інтелігенції [10]. Першим у списку стоїть прізвище Ю. Лавровського, він дав 100 золотих ринських – суму, як на ті часи, досить значну. Всього було зібрано того вечора 268 з.р. і 2 сороківки сріблом. (До кінця 1863 р. зробила внески 631 особа. Зібрано було 1345 ринських, 61 крейцар [11]).

Вечір закінчився концертом, що складався переважно з декламацій. Навіть у пресі його було названо саме “декламаторський вечір”. “Межі декламаціями грали або співали питомці (семінаристи – Р.П.) думки, пісні і танці народні с великою удачею, котрії собранії гості с восторгом принимали. Межі декламаторами найбільше враздував публіку г. Калитовський”, – писав львівський анонімний кореспондент у листі від 28 квітня 1863 р. до віденської газети “Вістник” [12]. “Так отже декламаторський вечір удався совершенно мимо заповідженої його неудачі в “Вечерниціх”. Не знаєм, що редакцію “Вечерниць” споводовало до так неприхильного для львівських русинів освіщення, же “нема найменшої надії, щоби під теперішнім виділом касина який-небудь вечір декламаційний удався”. Редакція “Вечерниць” могла, може, пересвідчитися, що той вечір декламаційний також удався, і то совершенно. Дивно нам лише, що межі собраними гістьми іно двох чи трьох академиків могли ми увидіти. Здаєся, що тепер і академики нашії разом з “вечерничниками” хотіли против старшим русинам задемонструвати і до неудачі вечера причинитися. Думаєм, однако, що вскорі тоє мгновенное непорозуміне устане, бо уже тепер приближуються розважнійшіі молодці нашії до старшої собратії, пізнавши неосновність і недорічіе непорозумліня. З часом пересвідчиться і прочая молодіж академічна, що старшіі русини щиро ей сприяют і лише ей добра бажають. Однако ж подобає, щоби молодшіі – уже ведля существующих законів самої природи, – доброї ради старших конечно услухали” [13]. Ясна річ, тут ідеться про протест молодих проти москвофільських тенденцій “старорусинів”, що виявлявся, очевидно, і в мові декламованих творів.

Заслугує на увагу ще й той факт, що Северин Шехович, публікуючи “Предложеноє к установі львівського общества співного”, серед пунктів, що визначали мету цього товариства, зазначив: “г) Підготовка для співальної часті будущего театру”, а серед пунктів, що характеризували б діяльність товариства, подав: “д) Соучастіє з комітетом до діл театральних по часті співній” [14].

Однак протягом кількох місяців після оголошення тієї програми дій нічого більш не робилося. Хіба що газета “Слово” спорадично друкувала списки людей, що надсилали гроші.

У віденській газеті “Вістник” з’являється песимістична вістка, що “роботи коло Дому Народного ідуть досить поволі; желательньо би було, – пише анонімний автор у листі зі Львова від 28 травня 1863 р., – щоби заряд Дому Народного якнайскорше виготовленем і устроєнем салі занявся, понеже від того залежить успіх театру руського, котрим г. совітн[ик] Лавровський широ занятися постановив”. І тут же зауважує: “О заведеню драматичної школи якось нич не чуєм...” [15].

Проте десь саме в цей час або незабаром після цього Лавровський друкує окремим виданням відозву до народу з закликом жертвувати на відкриття Руської драматичної школи й розсилає її в галицькі деканати.

У вересні 1863 р. з нагоди оголошення конкурсу на посаду директора польського театру у Львові, який щороку діставав 4200 золотих ринських субвенції з Галицького крайового фонду, газета “Слово” повідомляє громадськість, що за такою допомогою для українського театру звертався депутат Галицького Сейму, член Крайового Виділу Ю. Лавровський, але й досі не одержано позитивної відповіді. Газета радить скасувати у Львові німецьку драматичну трупу, як таку, що одержує з крайового фонду ще більшу субвенцію, ніж польський театр, однак не має ніякої популярності серед публіки, і залишити тільки оперну німецьку трупу. Замість погано відвідуваних німецьких драматичних вистав, радить газета, слід влаштувати хоча б двічі на тиждень українські вистави [16]. Та ці поради залишились, звісно, без будь-якої реакції з боку уряду.

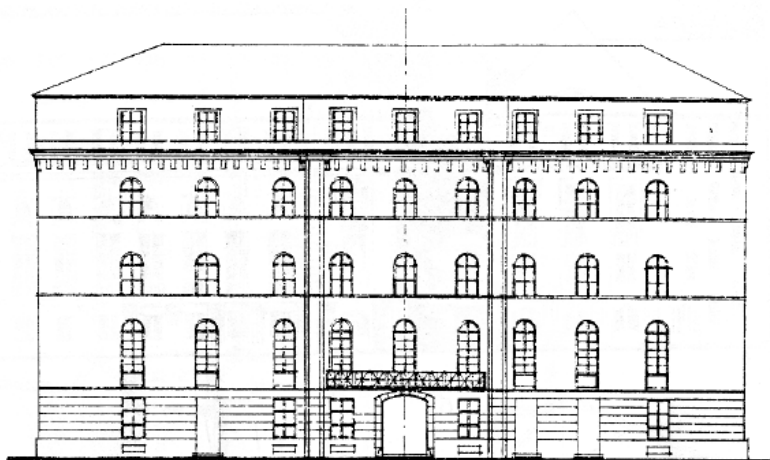
На початку листопада 1863 р. виступає в пресі зі статтею “Гадки про руський театр в Львові” письменник Гнат Якимович (підписавшись постійним своїм криптонімом Ї.Б.Б.). “То смішна річ, – пише автор, – при наших тісних обставинах задивлятися на театр німецько-польський в Львові, та й з заложеними руками, вдивившись в небо, чекати, чи не злетить звідти який граф Скарбек, щоби поставив для Русі театр благоподобний, зо всіма приборами і потребностями єго” [17]. Критикуючи виділ “Руської Бесіди” за велику дозу високопарности в розмовах на теми театру при замалій рішучости в діях, автор радить не хапатися за великі проблеми, а починати з малого, тобто організувати аматорське товариство, яке б раз на місяць виступало з драматичними виставами. З цього малого товариства, каже автор, виросте великий театр.

“Ніхто не воздвигне зрілище руське, тільки русини самі; [...] ніхто інший не може ініціативу к цьому положити, тільки самі русини львівські [...] На лучшіі времена нема що чекати, тії не прийдуть так скоро...” [18] – проголошує Г. Якимович, а для здійснення заповітної ідеї пропонує свою програму дій, що складається з вісімнадцятьох пунктів. Він радить створити “Комітет руського театру” з двадцяти трьох осіб, визначаючи функції кожного члена комітету. Той комітет мав би організувати збір коштів по всій Галичині, причому збирати слід би не лише гроші готівкою, а й в натурі – прядиво, полотно, збіжжя, за які можна б виручити гроші. Триста збирачів мали б їздити по всіх п’ятнадцятьох повітах Галичини.

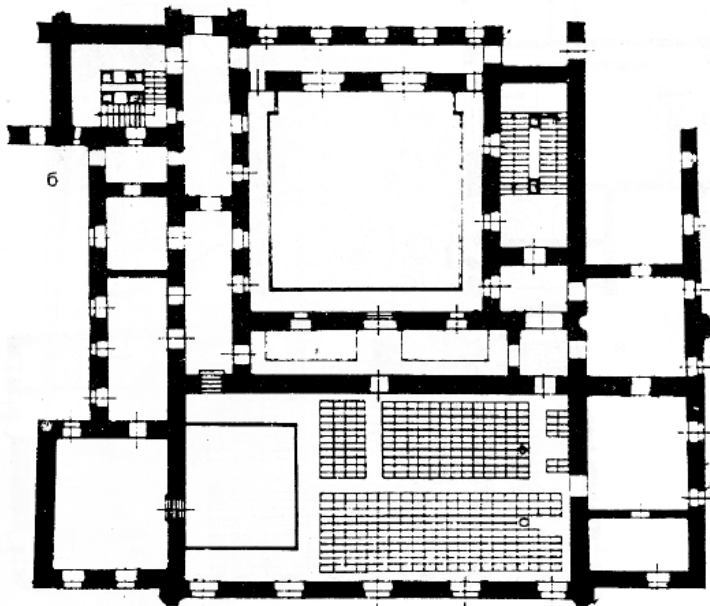
Цей же комітет через якийсь час, у другому кварталі, має знайти відповідну людину, яка за певну платню “прийме на себе обов’язок виглядувати здібні лица на акторів і актрис, котрих в іскустві драматичнім управляти буде”. Опісля подбає комітет про театральну залу та обладнає його відповідно для вистав. Для заохоти в навчанні драматичного мистецтва визначить комітет відмінникам невеликі стипендії, премії й подарунки. Коли ж учні здобудуть таких успіхів, що зможуть виступити на сцені, – комітет подбає про організацію постійної дирекції театру. Після відкриття театру, яке мало б припасти на третій квартал у річній діяльності комітету, вистави повинні відбуватися двічі на місяць, причому в перших числах. “Таким ділом, думаєм, далобися учредити і навсегда усталити руське зрілище во Львові” [19].

На черговому декламаторському вечорі, що відбувся в “Руській Бесіді” 7 листопада 1863 р., виступив з промовою один з активістів товариства – Іскрицький, який “в хорошім чисто-народнім слові зложив [...], як многоважний і полезний єсть театр для піднесення просвіти в загальности, а для руського народа в особенности і взивав к дальшим складкам на тую же ціль народну” [20], – як повідомляв зі Львова листом від 8 листопада 1863 р. анонімний кореспондент (криптограма =). Вечір закінчився декламаціями, що їх виголосили студенти Львівського університету: Бучацький (мабуть, Лонгин) прочитав “Празник у Такові” і “Новобранчик” Ю. Федьковича, Калитовський “декламував с восторгом українську думу “Сагайдачний” (чи не твір С. Воробкевича?) і уривок з четвертої частини “Енеїди” І. Котляревського, Михалевич – вірш “Ще не вмерла Україна”, авторство якого приписувано Шевченкові (тоді ще в Галичині не знали, що автором цього твору був П. Чубинський – Р. П.), Гутовський – якісь дрібні вірші Ю. Федьковича. Лев Лопатинський – старший (1842-1922) прочитав “українську допись, представляючу тамошніі отношения українців к росіянам”, поміщену в “Слові” 7 листопада 1863 р. Учні місцевих львівських гімназій співали і грали народні пісні, виконували танці. Концерт був сприйнятий з ентузіазмом. “Той первий попис молоденьких співаків і музиків відзначався надсподіваною удачністю” [21], – відзначав той самий безіменний львівський кореспондент у листі до редакції від 8 листопада 1863 р. Він же зазначав, що розміщення товариства “Руська Бесіда” виявилися затісними для такого вечора, і з задоволенням повідомляв на підставі свідчення одного з керівників товариства, що наступний декламаторський вечір близько Нового року має відбутися вже в новозбудованому великому залі Народного Дому.

Цей же кореспондент зачепив актуальну тоді театральну тему. Він стверджує, що під головуванням Ю. Лавровського уже заснувалася у Львові драматична школа, метою якої є “ударованні таланта рускіі в драматургіці упражняти” і що “для основаня руського театру г. Лавровський в цілій Галичині народолобців наших особною відозвою запросив до складок”, що внески в театр поступають успішно, особливо з тих сторін, де збиранням їх займається “ревний наро-

а

Народний Дім у Львові: а) фасад; б) план.

долюбець”. Загальна сума, однак, виносить дотепер не більше, як дві тисячі золотих ринських. Найбільшу суму прислали русини із Самбора і його околиці – 500 зр., а других 500 зр. мають ще прислати. Тут же повідомлялося: “Сценарія театральна уже виготовляється і довідуємося з певного жерела, що перше аматорське представлене в місяці лютім в новій народній салі відбудеться. Боже помагай!” [22]

А проте не всі захоплювались ідеєю створення українського театру в Галичині. Так, наприклад, “Вістник” друкує допис зі Львова, датований 14 листопада 1863 р., у якому інший анонімний автор (підписаний криптограмою D), переказавши зміст згаданої вище статті Г. Якимовича в “Слові”, називає пораду цього автора “просто-душною і по добрій мислі”, однак сумнівається в її здійсненні і застерігає щодо незаконних дій у справі організації театру: “Ми ей (пораді Г. Якимовича – Р. П.) не преко-

словимо, но звертаємо увагу на тоє, аби також із сторони правительства забезпечитися, щоби все практично і по законам ділати і аби не було так, як то бувало: що не одна прекрасна гадка іншого стремлення кінчилась тим, що стояла напечатана в тій або другій газеті” [23]. А далі цей же автор писав так, як це передбачав ще Лавровський у своєму “Проекті...” 1861 р., а саме: “О театрі нема що думати так довго, доки література наша не викаже собою плодів драматических. Плоди драматическїї невозможні, доки не буде язык обчїмханий (вигладжений – Р. П.), утончений, доки не огладиться бесїда розговорна і доки здїшнїї русини не підучаться хорошого, плавного виговору, а особливо ісправного гласоударенїя” [24], оскільки в більшості львівських домів, “так званих руских”, розмовляють по-польськи. Автор радить збиратися хоч раз на тиждень, і той, хто має гарну вимову, повинен читати перед присутніми кращі твори з нашої літератури. Таким чином від читця перейматимуть вимову і наголоси. На цих зібраннях можна б запровадити й якусь товариську гру. “Если общество буде хоть щотиждень сходилося, то скорше виучимся хорошого виговору в нашїй рїднїй бесїді” [25].

У наступному дописі – від 21 листопада 1863 р. – той же кореспондент ще раз повертається до цієї теми. Добрий спосіб приготуватися до майбутнього театру – “читальні вечори” (“а іменно к цілі оглади языковой і в цілі набраня лучшого утонченого виговору і ісправного гласоударенїя. Руска інтелїгенція – с малими із’ятїями, даже тими нарїчіями чисто не говорит, яких по Галичині уживає простий нарїд. Хто з гїр, говорит іначе, нежелї тот, що над Днїстром або на пісках родився. А і тая бесїда поломана, запестрена чужоязичними словами, язык в губї, очевидно, плентається. А еще ж тая повольність в виговорї обезображає бесїду тим більше, оскільки рускїї форми і так уже сами собою задовгїї” [26]).

Другий спосіб для підготовки до театру, на думку автора, – саме вистави драматичних п’єс, однак, мовляв, “не треба до того ні сцени, ні декорацій, ні інших приборів”: хтось напише або перекладе якусь комедійку, особливо з ряду тих комедій, які годяться для домашнього театру. Особи, які згодились б узяти окремі ролі, мали б збиратися або в приватному домі, або в одній із кімнат “Руської Бесїди” і насамперед вправлятися в читанні і вимові; по кількарарзових вправах у читанні (саме по кількарарзових, бо як хто під час читання наламає собі язык, так і залишиться, коли йому доведеться “підвести свою ролю, міміку і бесїду з пам’ятї”) навчитись тексту ролі напам’ять і знову приходити на вправу. Треба, однак, щоб на тих вправах були

присутні такі люди, які розуміються на вимові, на наголошенні і на міміці. Тому якщо серед товариства немає такої людини, щоб розумілася на одному, на другому або на обох разом, то треба запросити собі таку людину з-поза кола товариства. Таке товариство може складатися з чотирьох груп, а кожна група – з трьох-чотирьох осіб, залежно від кількості ролей в окремій п'єсі. На кожную групу припадала б одна неділя на місяць, отже, кожна могла б до часу виступу вправлятися протягом місяця, і таким чином театральні вистави могли б відбуватися безперервно щосуботи або щонеділі. Це були б домашні вистави без сцени, гардеробу, декорацій – вистави, які б відбувались у приватних домах. Як приклад, автор наводить факт, що поляки протягом обох зим, коли вони перебували в жалобі і відмовлялися від музики і танців, забавлялися в приватних домах виставленням салонних комедій.

Автор висловлює слушне припущення: “Може, колись прийде пора, що і помежи нашими руськими родинами на селі по празниках і забавах, вмисто пустопорожних забав “пташка”, “пастора” і проч., стануть забавлятися представленим театральних комедій або хоть кількох сцен із них” [27].

Однак поза цими порадами й міркуваннями ховалася невіра автора в можливість навіть аматорського театру у Львові, не те щоб професіонального: “Правду сказавши, може, на селі борше би до того колись прийшло, як у нас в Львові: бо наперед, чи суть тут такі патріотки, котрі готові би прийняти ролі? Друге: чи возможно тут поставитись якому обществу? Чи хто похопніший не подибле зависти, ревнованя і насміху? Єсли наш львівський патріотизм – не лож, то надіялись хороших успіхів, бо інаше нашим упривілейованим літераторам і нашій офіціальній публіці буде встидно, як покажеся, що не доросли до театру, як г.совітник Лавровський зладиться з своїм ділом головним” [28].

Але ні отакі “доброзичливі” голоси, ні одверто ворожі шипіння з польсько-шляхетського табору не могли перепинити розпочатого діла. У грудні 1863 р. стає відомо, що десь до кінця лютого 1864 р. буде закінчено будівництво театральної зали в Народнім Домі. Художник театру Скарбка Ф. Польман заздальгідь малював на замовлення “Руської Бесіди” відповідні декорації (шість сюжетів). Будували сцену, що мала зайняти чверть залу. Відомий львівський столяр Шиманський готував меблі (8 канап, 40 лав, 2 бар’єри тощо). Готували реквізити. Зала і галерея були розраховані на 600 осіб [29].

На адресу “Руської Бесіди” постійно надходять грошові внески від окремих осіб і цілих громад, що давали, скільки хто міг. Ця кампанія триватиме ще довго й після утворення театру, а тому, забігаючи трохи наперед, скажемо, що російський публіцист Василь Кельсієв, який мандрував улітку 1866 р. по Галичині, писав у своїх записках: “Сільські священники давали свої гроші, чиновники нишком давали гульден із своєї платні; навіть селяни, ті найбідніші селяни на світі, вділяли свої крейцари на народне діло, сутність якого їм, звісно, не цілком зрозуміла...” [30]. Посилаючись на розповідь актора Бучацького, який

на парафії свого батька зібрав серед селян сорок чотири гульдени на театр, В. Кельсієв відзначав: “Треба бачити тутешнього селянина, отупілого, босого навіть в свято, такого, що живе в курній хаті, щоб зрозуміти, чому я виставляю курсивом цю цифру – сорок чотири гульдени” [31].

(Далі буде)

1. Слово. – 1862, 19(31). XII. – Ч.100.
2. ЦДІА України у м.Львові, ф.514, оп.1, в’язка 10, од.зб.152, арк.1.
3. Діло. – 1892, 19.II(2.III) – Ч.40.
4. Слово. – 1863, 23.II(7.III). – Ч.16.
5. Там само.
6. Вістник. – 1863, 16(28)III. – Ч.21. – С. 84. Автор підписався криптограмою ☐
7. Там само.
8. Вістник. – 1863, 24.IV (6.V) . – Ч. 31. – С. 122.
9. Слово. – 1863, 27.IV (9.V). – Ч. 33.
10. Слово. – 1863, 13 (25). IV. – Ч.29; Вістник. – 1863, 24.IV(6.V). – Ч. 31. – С. 122.
11. ЦДІА України у м.Львові, ф.519, оп.1, в’язка 10, од. зб.152, арк.1.
12. Вістник. – 1863, 24.IV (6.V). – Ч. 31. – С.122.
13. Там само.
14. Слово. – 1863, 1(13). IV. – Ч. 43.
15. Вістник. – 1863, 22.V (3.VI). – Ч. 39. – С. 154.
16. Слово. – 1863, 28.VIII (9.IX). – Ч. 68.
17. Слово. – 1863, 23.X (3.XI). – Ч. 84.
18. Там само.
19. Там само.
20. Вістник. – 1863, 6.(18). XI – Ч. 87. – С. 346.
21. Там само.
22. Там само.
23. Вістник. – 1863, 9. (21). XI. – Ч. 88.
24. Вістник. – 1863, 9.(21).XI. – Ч. 68. – С. 350.
25. Там само.
26. Вістник. – 1863, 16. (28).XI. – Ч. 90. – С. 358.
27. Там само.
28. Там само.
29. Слово. – 1863, 18(30).XII. – Ч. 100.
30. Кельсієв Василій. Галичина и Молдавия. Путевые письма. – Спб, 1868. – С. 13.
31. Там само. – С.14.